

BAiD

Balıkesir İlahiyat Dergisi - Balıkesir Theology Journal

Çeviri / Translation

Geliş Tarihi / Date Received: 01.03.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10.04.2021

TENKİTLİ METİN NEŞRİNİN ESASLARI*

(ضبط النص والتعليق عليه)

Yazar: Beşşâr Avvâd Mârûf

Çeviren: Ahmet Eşer**

Giriş

Arapça klasik eserlerin tenkitli ilmî neşirleri veya diğer bir ifadeyle tahkiki, doğrudan veya dolaylı olarak islâmî ilimlerin hemen her branşıyla meşgul araştırmacıları birinci derecede ilgilendirmektedir. Haşiye, şerh, talik cinsinden metne düşülen notlar dikkate alınmak suretiyle bir eserin müellif veya en önemli nüshasının müellifin muradına en yakın formda günümüz matbaa imkanlarıyla neşredilmesi, tahkik ameliyesinin hedefidir. Bir yönüyle devasa boyuttaki islâm kültür mirası yazma eserlerin yalnızca oldukça cüzi miktarının tahkik edilmesi bir taraftan ise yapılan bazı neşirlerin kalite problemi dikkate alındığında bu sahada ne kadar gayret sarf edilmesi gerektiği ortadadır. Hadis, tefsir, fıkıh, kelim ve tasavvuf gibi disiplinlerdeki klasik eserlerin tahkiklerinin dahi yer yer birtakım eksiklerle malul olduğu dikkate alındığında tenkitli metin neşrinin önemi daha iyi anlaşılmalıdır. Dolayısıyla en azından tahkik (tenkitli metin neşri/edisyona kritik) konusuna ilgi duyan bazı araştırmacıların çalışmalarını bu alana yoğunlaştırmaları ve ehline kabul gören ilmî bir takım

* Bu makale, Beşşâr Avvâd Mârûf, Zabtu'n-nas ve't-ta'fîku aleyh (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982), s. 5-31 künyeli eserin tercümesidir. Bu çalışmanın tercüme izni şifâhî olarak bizzat müellifi Beşşâr Avvâd Mârûf'tan el-Mahedü'l-Mahtûtatu'l-Arabiyye'nin Kahire'de 12-16 Şubat 2017'de Tahkîku'n-nassi'l-hadîsi ve ulûmuh başlığıyla düzenlediği tenkitli metin neşri seminerleri esnasında alınmıştır. İsam tahkik kurslarına katıldığım dönemde mezkûr eserin tercüme edilmesinin yararlı olacağını ifade ederek beni bu tercüme teşvik eden M. Fatih Kaya hocama şükranlarımı arz ederim.

** Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabil Dalı Araştırma Görevlisi, Dr.

e-mail: ahmet_esher@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4948-8337>

Atıf/Citation: Eşer, Ahmet. "Tenkitli Metin Neşrinin Esasları". *BAiD* 14 (Aralık 2021), 561-587.

usul ve esasları dikkate alarak neşirlerini gerçekleştirmeleri gereklilik arz etmektedir.

Ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse Türkiye’de tahkik usul ve esaslarına gösterilen ilginin yaklaşık bir asırlık geçmişi olduğu söylenebilir. Örneğin Ahmet Ateş’in *Metin Tenkidi Hakkında* (1942)¹ makalesi, Mehmet S. Hatiboğlu’nun *Arapça Yazmaların Neşir Kâideleri* (1966)² tercümesi, Adam Gacek’ın *Arapça Elyazmaları İçin Rehber* (2017)³ ve Okan Kadir Yılmaz’ın *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* (2018)⁴ isimli çalışmaları bu alanın dikkat çeken örnekleridir. Son yıllarda büyük bir ivme kazanan tahkik seminerleri ve bazı klasik eserlerin tenkitli neşri ise İSAM ve Yazma Eserler kurumlarının müessese ölçeğinde kaydedilmesi gereken gayretleridir.

Benzer şekilde deyim yerindeyse sahanın mutfağından bir isim olan Beşşâr Avvâd Marûf’un yüzlerce cilde ulaşan tahkik tecrübesi ve klasik literatüre hakimiyeti sonucunda oluşan neşir kültürü alana vukufunu açıkça göstermektedir. Tahkik esaslarına dair müellifin muhtasar ve mufassal bazı çalışmaları⁵ arasından seçilen *Zabtu’n-nas ve’t-ta’lîku aleyh* isimli risalesi, bu makalenin konusunu teşkil etmektedir.⁶ *Tenkitli Metin Neşrinin Esasları* başlığıyla mezkûr eserin tercüme edilmesinin sebebi, ilgili araştırmanın Beşşâr Avvâd Marûf’un hem tahkikle alakalı kitaplarının çatısını oluşturması hem de bu türdeki eserlerinin ilk örneği olmasıdır. İlgili çalışmanın bu yönüyle tenkitli metin neşri kitaplığına mütevazı bir katkı sunarak önemli bir boşluğu doldurmasını ümit ediyoruz.

Risale Tercümesi

[5] Mukaddime

Tenkitli metin neşri, yazmaların tahkikinde büyük bir fonksiyon icra ederken mezkûr alanın ilgilileri arasında ise birçok anlaşmazlık ve fikir ayrılığına da neden olmaktadır. Arapların yazma eserlerin tahkik ve neşriyle ilgilenmeye başlamalarından itibaren kültür miraslarının neşrinde izlenmesi gereken

¹ Ahmet Ateş, “Metin Tenkidi Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası* 7-8 (1942), 253-267.

² Salâhuddîn Münecid, “Arapça Yazmaların Neşir Kâideleri”, çev. Mehmed Hatiboğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1966), 245-262.

³ Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 427.

⁴ Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* (Ankara: İSAM Yayınları, 2018).

⁵ Örneğin bk. Beşşâr Avvâd Marûf, *Fî tahkiki’n-nas: Enzârün tatbikiyye nakdiyye fî menâhici tahkiki’l-mahtutati’l-Arabiyye* (Beyrut : Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2004), 591 s.; a.mlf., *Enzâr fî menâhici tahkiki’l-mahtutati’l-arabiyye* (London: Müessesetü’l-Furkan li’t-türâsi’l-islâmî, 2016), 487.

⁶ Eserin yeni bir baskısı için bk. Beşşâr Avvâd Marûf, *Tahkik beyne zabti’n-nas ve’t-ta’lik aleyh* (London: Müessesetü’l-Furkan li’t-türâsi’l-islâmî, 2015/1436), 59.

yönteme dair iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi; her türlü ta'lîkten (araştırma notu/ek açıklama) arınmış sahih bir metin ortaya koymayı yeterli bulur. İkincisi ise metnin dipnotlar (hâmiş) ve ta'lîklerle açıklanmasını, nüsha farklarının ortaya konmasını, ileri gelen şahısların tanıtılmasını, ek açıklama ve şerhe ihtiyaç duyan yerlerinse izah edilmesini gerekli görür.

Birinci grup görüşünü, tahkîkin gayesi "sahîh bir metin" ortaya koymaktır düşüncesine dayandırır. Dolayısıyla onlara göre metnin, dipnotlar ve ta'lîklerle şişirilmesine ihtiyaç yoktur. Bu görüşü, müsteşriklerin büyük bir kısmı ile edisyon kritikte onların metodunu benimseyen Arap muhakkikler benimsemişlerdir.

İkinci grup ise metnin -dipnot ve ta'lîk olmadan- mücerred şekilde basımının, ilmî araştırmanın tabiatı ve gidişatını çarpıtmak anlamına geldiği düşüncesindedir. Bunun gerekçesi ise "bir metni gün yüzüne çıkarmanın gayesi; muhakkikin, ilgili eseri ve ona dair hususları araştırarak metnin maksadını ortaya koyup işaret ettiklerini belirtmesi ve buradan kaynaklanan tartışmaları göstermesidir. Tahkîkte ve ardından araştırma (dirâse) kısmında bu nevi bir çaba dikkate alınmalıdır. O halde bu iki grubun yaklaşımlarının birlikte değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Bu nedenle tenkitli metin neşreden muhakkiklerin bizzat kendileri, sırf edebî [6] veya tarihi ya da hem edebî hem de tarihî bir araştırmaya hazır hale getirmek için söz konusu metinleri nispeten ilk defa şerh etme görevini üstlenirler. Böylece ilgili metin; açık, anlaşılır ve araştırmacının kullanımına hazır hale gelecek ve bu da ilim adamının -eseri yayına hazırlarken- muhakkiklerin zaten harcamış oldukları mesaiyi tekrarlamasına gerek bırakmadan metin üzerinden diğer çalışmalarına devam etmesine imkân sağlayacaktır."⁷

Tahkîke ilgilenen birtakım kişiler, neşriyle uğraştıkları kitapların dipnotlarını mübalağa edercesine hiçbir gerekçesi ve meşruiyeti olmayan ta'lîkler ve tariflerle şişirirler. Üstelik çalışmalarını bu şekilde faydasız açıklamalarla doldurduklarında ise ta'lîke asıl ihtiyaç duyulan anlaşılması zor ve kapalı yerlerin anlaşılacağını düşünürler. Bu mesele, bazı muhakkiklerin Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, İmam Mâlik, İmam Şâfiî gibi maruf kimseleri tanıtmasına; Şam, Halep, Humus, Bağdat, Musul, Basra, Kahire, İskenderiye benzeri meşhur şehirleri tarif etmelerine kadar varmıştır. Ayrıca bir grup muhakkik ise işi, meşhur kişilerin hal tercemelerini birden fazla dipnotta tekrarlamaya kadar götürerek titizlik gerektiren tahkik faaliyetini mecrasından çıkarmışlardır.⁸

⁷ Bk. İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr*, nşr. Şükrî Fayal (Dimaşk: Matbaatü'l-Hâşimiyye, 1955-1968), 3/24-25 (mukaddime).

⁸ Örnek kabilinden şu ta'lîklere bakınız: Ebû Tâhir es-Silefi, *Mu'cemü's-Sefer*, thk. Dr. Behîce Bâkır el-Hasenî; İbnü'l-Furât, *Tarih*, thk. Dr. Hasan Muhammed eş-Şemmâ'; İsmâüddin

[7] Yukarıda zikrettiğim hususlarla birlikte, hiçbir ta'lîk ve dipnot olmadan sadece metni neşretmenin de aynı şekilde birçok bakımdan yazmaların tahkiki için uygun olmayacağı ortadadır. Bu durumun en önemli sebeplerini şöyle ifade edebiliriz:

1. Tashîf ve tahrîf bulunmayan son derece güvenilir ve tam nüshaların nadir oluşu ve yazmaların çoğunun; tashîf,⁹ tahrîf,¹⁰ sakt¹¹ gibi -tahkîk alanında uzmanlaşmış kişilerce bilinen- birçok eksiklikle malul olması.
2. Yazmaların büyük kısmı, bize müellif hattıyla değil farklı ilmi arka plana sahip müstensihler eliyle gelmiştir ve bu da birçok yazmayı tahrif, değişim ve dönüşüme maruz bırakmıştır. Bu nedenle mahtûta olduğu gibi neşretmek, okuyucuların her zaman metnin ele aldığı ilimde derinleşmiş ihtisas sahibi kimseler olmaması sebebiyle ilmî ve pedagojik bazı tehlikelere kapı aralayacaktır. Diğer taraftan metnin, -ilmî seviyeleri farklı olan müstensihlerden kaynaklı tahrif ve hatalarla- neşredilmesi ise tahkikin asıl gayesi olan "sahih metin" elde etme hedefini gerçekleştirilmeyecektir.
3. Müellif ve müstensihlerin çoğu, harfleri noktalamaya ve metne açıklayıcı hareketler koymaya özen göstermiyor bilakis nadiren metin zabtına dikkat

Osman b. Ali b. Murâd el-Ömerî'nin *er-Ravzu'n-Nadir fi tercemeti üdebâi'l-asir*, nşr. Dr. Selim en-Nuaymî.

Dr. Hasan Muhammed eş-Şemmâ'; Azerbeycan (1/3), Hıms (1/5), Dimyât (1/6), Semerkand (1/15), Hûzistan (1/16), Ba'lebekke (1/49), Hama (1/94), İşbîliyye (17131), Halep-Hayfa-Akka (2/1), Sûr (2/9), el-Mevsil (2/45), Dimaşk (2/57) gibi meşhur şehirleri bile tanıtırken Dimaşk'ı ise şu ifadelerle tarif eder: "Dimaşk, meşhur bir beldedir. Şam bölgesinin başkentidir. Tartışmasız yeryüzünün cennetidir. Şehrin kurulmasında hızlı hareket ettikleri için hızlı olmak anlamına gelen "demşega / دمشق" fiilinden türetilerek bu şekilde isimlendirilmiştir. Müslümanlar Hâlid b. Velîd, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Yezid b. Ebî Süfyan ve Şurabhîl b. Hasene komutanlığındaki bir kuşatma ve hisardan sonra burayı hicrî 14'te fethetmişlerdir. Ba'lebekke'den iki gün, Trablus'tan üç gün, Sayda'dan üç gün, Hıms'dan beş gün, Hama'dan altı gün, Kudüs'ten altı gün Mısır'dan on sekiz gün, Haleb'den dokuz gün uzaklıktadır." Dikkat ediniz! En ufak bir kıymeti ve herhangi bir faydası olmayan bu açıklamadan nasıl bir fayda umulmaktadır, bilemiyorum.

Irak İlimler Akademisi eski üyesi Dr. Selim en-Nuaymî, el-Ömerî'nin *er-Ravzu'n-Nadir* kitabına düştüğü ta'lîkte, en meşhur müellifleri tanıtırken, meçûl şahsiyetlere ise haklarında araştırma yapmadığı için yer vermemiştir. Mesela İbn Hallikân (1/68), İbnü'l-Verdî (1/137), Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî (1/231), İbnü'l-Cevzî (1/234) gibi meşhur ve maruf âlimlerle ilgili açıklamalar yapmış, hatta Safedî (1/105 ve 143), İbn Hacer el-Askalânî (1/152 ve 199), İbn Abdizâhir (1/69 ve 154) hakkında yapılan tanıtımlarda görüleceği üzere, o, farkına varmadan önde gelen meşhur âlimlerin hâl tercemelerine birden fazla yer vermiştir. Bu tarz faydası bulunmayan ta'lîklerin nasıl bir kıymeti olduğunu hesap ediniz!.

⁹ Tashîf: Birbirine benzeyen harflerden oluşan kelimelerin nokta veya hareketlerinin değiştirilerek yazılması (çev).

¹⁰ Tahrîf: Bir kelimedede harf değiştirmek veya kelimeye harf eklemek, harflerin yerlerini yahut kelimeyi bütünüyle değiştirmek suretiyle yapılan hatalardır (çev).

¹¹ Sakt: Yazma istinsahında yanlışlıkla yazılmayan, düşen kelime (çev).

ediyorlardı. Onlar, kitabın içeriği noktasında okuyucunun bilgi sahibi olduğu ön kabulüne sahiptiler. Dolayısıyla bu yöntemle intikal eden yazmaları, tenkitli neşir yapmadan olduğu gibi yayımlamak, çoğu zaman kitabın -tahrif ve tashife uğrayan ve mübhem sayılabilecek- nüshalarını derlemekten başka bir şey değildir. Bu ise titiz bir tahkik çalışması için kabul edemeyeceğim bir durumdur!.

4. Müellif ve müstensihler, aşağıda açıklayacağımız üzere yazım birliğine ihtiyaç duyarlar. Bunun sebebi, bazı kelimelerin yazımında büyük farklar olması ve günümüz insanı tarafından bilinmeyen pek çok yazım şeklinin kullanılmasıdır.

Neticede tahkîke dair az önce ifade ettiğimiz özellikler mevcutsa o halde metin zabtının doğru yöntemleri nelerdir ve ne zaman muhakkik metne ta'lik düşecektir?

İnanıyoruz ki metin zabtı ve ona ta'lik düşmek birbirinden ayıramayacak iki amelidir. Ta'lik düşmenin gayesi; metnin doğru şekilde ortaya konması, açıklanması, her türlü kapallılığın giderilmesi ve bütün müphemliğin ortadan kaldırılması faaliyetidir. Tecrübe edebildiğimiz kadarıyla bu ise ancak aşağıda özet olarak ifade edeceğimiz noktaların tamamına azami derecede dikkat etmekle sağlanacaktır.

[8] Birincisi: Metin Düzenlemesi

Müellif ve müstensihler, günümüzde bilindiği şekliyle paragraf başlarını belirleme, mana sona erdiğinde nokta, manayı açıklayıp diğer bilgilerden ayırmak üzere virgöl koyma gibi metnin düzenlenmesine çoğu zaman özen göstermezler. Aksine onlar, ifadeleri bir bütün olarak nakledip peş peşe dizerler. Dolayısıyla bir muhakkik kitap neşrinde bu durumu dikkate alarak, metnin doğru anlaşılmasını sağlayacak, manasını ortaya koyacak ve nakilleri/talikleri açık bir biçimde belirtecek tarzda metni yeniden düzenlemelidir. Bu ise söz konusu metni, paragraf ve cümlelere ayırmak suretiyle gerçekleştirilir.

Belki de metin tanzimindeki en önemli şey, paragraf başlarını belirlemektir. Çünkü paragraf başları, içerdiği konunun farklı fikir taşıyan müstakil bir parçası olduğu gibi metnin bütünündeki genel örgüyle de ilgisi olduğu izlenimi verir.

Örneğin terâcim kitaplarında bir biyografi, paragraflarla müstakil birçok bölüme ayrılabilir. Bunlar, aynı zamanda müellife göre hal tercümesini oluşturan ana unsurlardır. Yeterli miktarda malzeme olmasına rağmen bir biyografinin yapısı; bir açıdan ilgili müellifin telif metoduna diğer yönden ise hal tercümesi verilen kişinin tabiatı ile ilmî, edebî ve siyasî konumuna göre farklılık arzeder. Şüphesiz bir muhakkik, ancak eseri inceledikten sonra ve bu hususu dikkate alarak metnin düzenlenmesi konusunda kendisine standart bir

metod oluşturabilir. Âlimlerin biyografilerinin iç düzenini dair bir örnek verirsek mutlaka şu temel unsurlara temas etmeliyiz:

- Hâl tercümesi verilen kişinin ismi, nesebi, lakabı, künyesi ve nisbeti.
- Doğumu veya yaşına işaret eden bir bilgi.
- Yetiştirilmesi, eğitimi ve hocalardan ilim tahsili.
- Telif ettiği eserler ve öğrencileri.
- İlmî konumu ve âlimlerin hakkındaki görüşleri.
- Vefat tarihinin belirlenmesi.
- Kendisiyle alakalı bazı meseleler.

[9] Bir tercemede, az önce zikrettiğimiz kriterleri dikkate alarak mezkûr unsurların tamamı veya büyük bir kısmı ya da çok azı sıralanabilir.

Mesela lügat kitaplarında; dile dair bir konu tek başına bir bölüm oluşturabilir. Bu konu, kısa olsa bile bazı metinlerde müstakil bir paragrafta ele alınabilir.

Hadiseleri aktarmakla ilgilenen tarih kitaplarında ise bir olay, tek başına müstakil bir pasaj meydana getirebilir. Tahkik edilen metnin durumuna göre başka örnekler de verebiliriz.

Şüphesiz metin yazarının dayandığı her kaynaktan nakilde bulunmak, kendi başına bir bölüm oluşturacaktır. Dolayısıyla bu durumda muhakkik, alıntının bittiği yerde sonlandıracağı müstakil bir paragrafta diğer nakle başlamalıdır.

Tenkitli metin neşrinin zorluğu işte burada yatar ve muhakkikin kabiliyeti de bu durumda (ki tavrıyla) anlaşılır. Bunun nedeni ise, alıntı yapılan kaynaklara yer verirken metin müelliflerine ait ittifak edilmiş belli bir üslûbun bulunmamasıdır. Bazı yazarlar iktibas ettikleri kaynaklara işaret ederken bazıları ise buna dikkat çekmezler. Kaynaklarını zikretmeye özen gösteren müellifler, nakillerinin başladığı yeri belirtmek üzere genellikle “dedi”, “zikretti”, “filancanın el yazıyla buldum”¹² gibi ifadeler kullanırlar. Bazı yazarlar ise atfın bittiğine işaret için “sona erdi”¹³ ve “bu filancanın sözünün sonu”¹⁴ tarzında ibareler tercih ederler. Ancak bu durumda, birçok zorluk baş gösterecektir. Bunların bir kısmı şöyle ifade edilebilir:

- Bazı müellifler kaynak vermeyi metin sonuna bırakır ve bunu naklin bittiğine delâlet eden bir ifadeyle açıklarlar. Alıntısı sona erdiğinde Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* adlı eserinde “bunu Fellâs söyledi”¹⁵ veya “Yahyâ b. Mende şöyle dedi”¹⁶

¹² Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3008) vr. 196; Suud baskısı vr. 106; vr. 20-65, 72-88, 88-108, 139, 156, 185, 186 (Ayasofya, nr. 3011) vd.

¹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (Ayasofya, 3008) vr. 80.

¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (Ayasofya, 3008) vr. 244.

¹⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/31, 45; 3/126; 4/8 (matbû nüshalardan).

¹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3009) vr. 340.

ya da “İbnü’s-Sâî bu şekilde dile getirdi”¹⁷ veya “bunların tamamını Müsebbihî zikretti”¹⁸ gibi yazım üslûbu, buna örnektir. Söz konusu ifadeler, naklin sona erdiğini göstermektedir; ancak [10] bunların başlangıcını gösterecek bir işaret bulunmadığından ilgili ibarenin nerede başladığını kestirme noktasında kafamız karışır. Bu durumda da mezkûr nakillerin yerini tesbit etmek için aslî kaynaklara başvurmak dışında bir seçeneğimiz kalmaz. Diğer taraftan incelenen kitap kayıp bir eserse, muhakkikin bunun hangi eser olduğunu anlaması için geniş bilgisi, ilmî kabiliyeti ve kendini ilgilendirdiği kadarıyla söz konusu çalışmaların doğasını/muhtevasını bilmekten başka çaresi yoktur.

b. Birçok müellifin kesinlikle bir naklin nerede sona erdiğini belirtmemesi.

c. Pek çok yazar, alıntı yaptığı kişiyi zikreder ama nereden aldığını belirtmez. Arap müelliflerin çoğu birden fazla eser telif etmesine rağmen onlardan iktibasta bulunan yazarlar; alıntılanan esere işaret etmeksizin sadece “Halîfe şöyle dedi”, “bunu İdrîsî söyledi”, “Muvaffıkuddîn İbn Ebî Usaybia böyle dedi” şeklinde genel ifadelerle yetinirler. Bu sebeple yalnızca mahir bir muhakkik, söz konusu nakillerin yerlerini bilebilir ve atıfta kastedilen eseri belirleyebilir.

Burada temas edilen hususlar, metin düzenlenmesinin öyle bazılarının düşündüğü gibi kolay ve basit bir işlem olmadığını açıkça ortaya koyar. Şüphesiz bir metnin tanzimi, eserlerin yöntemlerini tam olarak bilmeyi ve kitaplara dair geniş kültürü ve uzman seviyesinde bilgi sahibi olmayı gerektirir.

İkincisi: Tercihle İleti Belirleme Zarureti

Nüsha karşılaştırmasında birçok muhakkik, genellikle nüsha farklarını dipnotta belirtir ve hiçbir fayda sağlamasa bile bütün farklara mübalağaya varacak derecede temas eder. Ancak onlar, çoğu zaman ana nüshayı asıl kabul ederek diğer bütün farkları herhangi bir tercihte bulunmadan dipnotta verirler. Bu metodun, tahkik ameliyesine büyük katkısı bulunmaz. Çünkü söz konusu yöntem, pratikte tercih faaliyetini okuyucuya bırakmak anlamına gelir. O ise uzun bir uğraş, vaktinin büyük çoğu ve gayretini sarfederek metni derinlemesine inceleyen muhakkikle aynı derecede ele alamayacaktır.

Buradan hareketle muhakkik, doğru gördüğü ibarelere metinde yer verip yanlış veya zayıf olduğunu düşündüklerini ise dipnota kaydırmalıdır.¹⁹ Bunun istisnası, nüshanın müellif hattı olması [11] veya muhakkikin en ufak bir şüphe

¹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3012), vr. 235.

¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (İstanbul: Topkapı Kütüphanesi, Ahmet III, 2917), vr. 228.

¹⁹ “İmâm, Allâme, Hücce, Şeyhulislâm ve Kâdî'l-Kudât Takiyyüddîn Ebü'l-Hasen'in el yazısından naklettim.” Bk. Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Hellmut Ritter (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1931) 1/46. Değerli (!) muhakkik, buradaki “Ebû” lafzına “Ebî olmalı” diye not düşmüştür. Bu gereksiz bir açıklamadır, doğrusu muhakkikin herhangi açıklamada bulunmadan bu kelimeyi ana metinde tashih etmesi daha iyidir. Çünkü böyle basit bir hatanın, Arapça dil ustası Safedî'ye nispeti makul değildir.

duymaksızın ilgili ifadenin müellifin tercihi olduğundan emin olmasıdır. Bu durumda ona düşen, hatalı olsa bile²⁰ müellifin tercihini metinde vererek ibareyi dipnotta tashih etmesidir

Şimdiye kadar saydığımız ihtimallerin hepsinde önemli olan husus, daima muhakkikten tercihinin illetini belirtmesi ve kendisini bu tercihe iten delilleri dile getirmesinin talep edilmesidir. Nitekim bu durumda sebep belirtmeden yapılan karşılaştırma, hiçbir fayda sağlamayacağı gibi metnin sıhhatini ortaya koyma konusunda da herhangi bir katkı sunmayacaktır. Neticede neden belirtmeden yapılan tercih ise, yanlışla götürecektir ve metnin doğru okunmasına imkân vermeyecektir. Tercihle bulunurken gerekçesini zikretmenin önemi, Zehebî'nin *el-İber*'inde şu örnekte karşımıza çıkar: Bu kitabın dördüncü cildin muhakkiki değerli ilim adamı Dr. Selâheddin el-Müneccid, hicrî 560 yılında vefat eden Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah b. Ahmed İbnî'l-Hutay'e'nin biyografisinde sebep göstermeden “el-Hutay'e (الْحُطَيْئَةَ)” yerine “el-Hut'e (الْحُطَّةَ)” ismini tercih etmiştir. Hatta o, dipnotta ise “aslında bu şekilde harekelendi, *Şezerât*'taki (الْحَطِيَّة) ve *en-Nücûm*'daki (الْحُطَيْئَةَ) zabtı hatalıdır”²¹ ifadesini kullanmıştır. Muhakkik, gerekçesini ortaya koysaydı sebepsiz yaptığı bu tercihte hatalı olduğunu farkedecek ve dipnotta yer verdiği ismin ise doğru olduğunu anlayacaktı. Müneccid'in söz konusu tercihinin nedeni, müstensihhin hemzeyi yâ olarak yazması, daha sonra iki yâ harfi bir araya gelince ikisini birleştirip şeddeleyerek Hutayye (الْحُطِيَّة) şeklinde zabtı ve muhakkikin de bunu el-Hut'e (الْحُطَّة) şeklinde okumasıdır. İbn Hallikân, bu ismi okunuşunu açıkça verdiği harflerle “noktasız hâ harfinin ötresi, noktasız tâ harfinin üstünü, altında iki nokta bulunan yânın sükûnu ve hemzedden sonra he vardır”²² şeklinde kayıtlamıştır.

Tercih sebebini belirtmenin önemine dair diğer bir örnek ise Ali Muhammed el-Bicâvî'nin tahkik ettiği Zehebî'nin *el-Müştebih*'inde bulunmaktadır. Nâşir Bicâvî, hızlı okuyuşuyla meşhur Ebu'l-Hasen Ali b. Abdillâh (b. Şâzân) b. el-Bütetî'nin vefatında 607 yerine 671 yılını tercih etmiştir. Bu seçimini ise dipnotta mim ve sad rumuzlu nüshalarda 607 diyerek²³ gerekçelendirmiş ve konuyu bu şekilde sonlandırmıştır. Muhakkik, araştırma yapıp incelese ve kendini biraz yorsaydı dipnota aktardığı tarihin doğru metinde zikrettiğinin ise bariz hatalı olduğunu fark ederdi. **[12]** Ne Zehebî ne de bir başka âlim, vefat

²⁰ Bu durum, Kurân-ı Kerim ayetleri için geçerli değildir. Çünkü Kurân-ı Kerim; tek bir metindir, sübûtu kat'îdir, hiçbir değişikliğe uğramamıştır. O, Allah Teâlâ'nın koruması altındadır ve herhangi bir açıdan ona batıl bir şey eklenemez.

²¹ Zehebî, *el-İber fi haberî men ğaber*, thk. Selâheddîn el-Müneccid (Kuveyt: Dâiratü'l-Matbûât ve'n-Neşr, 1960), 4/169.

²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbâs (Beirut: Dâru Sâdır, 1968), 1/171.

²³ Zehebî, *el-Müştebih*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Kahire: Dâru İhyâi Kütübü'l-Arabiyye, 1962), 117-118.

tarihini bu şekilde kaydetmiştir. Zehebî bizzat kendisi, ilgili şahsı *Târîhu'l-İslâm*'ında²⁴ 607 yılında vefat edenler arasında zikrederken *el-Muhtasarü'l-Muhtâc ileyhi min Tarîhi İbnü'd-Dübeyşî*'de²⁵ ve *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*'da²⁶ ise vefatının bu tarihte olduğunu teyid etmektedir. Nitekim Zehebî'den (ö. 748/1348) önce İbnü'd-Dübeyşî (ö. 637/1239),²⁷ Zekiyyüddîn el-Münzirî (ö. 656/1258)²⁸ ve Cemalüddîn İbnü's-Sâbûnî (ö. 680/1282),²⁹ el-Bütetî'nin vefatının o yıl 8 Ramazan'da olduğunu zikrederken Zehebî'den sonra ise İbn Nâsirüddîn (ö. 842/1438) *Tavzîhü'l-Müştebih*'de³⁰ aynısını naklederken bazı ilim adamları³¹ da bu görüştedir.³²

Bazı muhakkikler, genellikle sırf meşgul oldukları metindeki tarihi konulara yer verdiği için kaliteli baskılarını seçmeden birtakım matbû kitaplarla karşılaştırırlar. Ancak kötü baskılarla mukabele etmek; metnin daha çok karışmasına, hiçbir fayda sağlamayan ve metne herhangi bir katkısı olmayan dipnotların çoğalmasına sebep olur. Bunun bir örneği Silefî'nin *Mu'cemü's-sefer*'inin mukaddimesinde şöyle nakledilmektedir: "Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Abdulgaffâr b. Emşedeh" değerli muhakkik, buradaki emşedeh (أمشده) lafzını *Tezkiretü'l-huffâz*'daki esne (أسنة)³³ ifadesiyle açıklamaktadır. Ben ise her iki kelimenin de tashife uğradığı sonucuna vardım. Zehebî'nin *el-Müştebih*'inde³⁴ yer aldığı üzere söz konusu lafzın doğrusu; üstünlü bir hemze,³⁵ cezimli noktalı şın harfi ve iki noktalı te'nin üstünü şeklindeki eşte (أشته) zabttır. İşin ilginç yanı, bizzat Silefî'nin kendisi *Mu'cemü's-sefer*'de bu zatın hâl tercümesine yer vermiş;³⁶ **[13]** ancak muhakkik, bu hususa dikkat etmemiştir. Şayet araştırmacı, konuyla ilgili eserlere başvursaydı benzeri tahkik ettiği kitapta çokça mevcut olan bu hataya düşmezdi.

²⁴ Mim nüshası, vr. 18; Kaf nüshası, vr. 1; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (thk. Beşşâr Avvâd Maruf), 278.

²⁵ Zehebî, *el-Muhtasar*, thk. Mustafa Cevâd (Bağdat: 1371-1397) 3/150.

²⁶ Vr. 186.

²⁷ İbnü'd-Dübeyşî, *Zeylü Târîhi Medineti's-selâm*, vr. 175 (Cambridge nüshası).

²⁸ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Necef: Matbaatü'l-Âdâb, 1968-1971) terceme no: 1166 ve buna dair ta'likimiz.

²⁹ İbnü's-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl*, thk. Mustafa Cevâd (Bağdat: el-Mecmau'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1957) 61.

³⁰ İbn Nâsirüddîn, *Tavzîhü'l-Müştebih*, vr. 150 (Sûhâc nüshası).

³¹ Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, 1/526.

³² Müelliflerin vefat tarihleri, tarafımızdan eklenmiştir [Çev.].

³³ Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, thk. Behîce Bâkır, el-Hasenî (Bağdat: Vizâretü's-Sekâfe, 1978), 1/21.

³⁴ Zehebî, *el-Müştebih*, 28; a.mlf., *el-İber*, 3/231.

³⁵ Bazıları bunu ötreyle okumuşlardır, bk. İbn Hacer, *Tebîrü'l-müntebih bi-tahrîri'l-müştebih*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr-Ali Muhammed el-Bîcâvî (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, 1967) 1/20.

³⁶ Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, 1/113.

İyi baskılara müracaat etmenin önemine dair örneklerden bir diğeri ise İbnü'l-Furât'ın *Tarih*'inin birinci cildinde yer alır.³⁷ Muhakkik, "Hafız İbnü'l-Cevzî dedi ki...bana Abdullhayyânî tahdîs etti" ifadesine dair; "asıl nüshada: bana Abdullah el-Cübbâyî el-Abdüssâlih tahdîs etti ki şeklindedir, bunu bir önceki kaynak ve İbnü'l-Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ına (I, 336) başvurarak tashih ettim" açıklamasını yapar. İsimle ilgili yapılan bu açıklama, faydasız bir ta'likten ibarettir. Çünkü ne *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk* gibi baskısı oldukça kötü bir kitabın, ne de Muhyiddin Abdulhamid'in tashif, tahrif, saktlarla dolu ve pek sağlıklı olmayan *Vefeyâtü'l-a'yân* baskısının tashih işlemine esas teşkil etmesi mümkün değildir. İşin doğrusu aslında ilgili isim doğrudu ama muhakkik bunu yanlışlıkla değiştirdi. Zehebî *el-Müştebih*'te mezkûr Abdullah el-Cübbâyî'yi,³⁸ "Abdullah b. Ebül-Hasen el-Cübbâî; Trablus bölgesindeki Cübbe köyünden olup İsfahân'da bir süre ikamet etmiştir, hadis rivayetleri de vardır" şeklinde kaydetmiştir. Ayrıca söz konusu şahsı, Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-büldân*'da³⁹ "Cübbe" maddesinde, İbn Nukta *İkmâlü'l-İkmâl ve et-Takyîd li-marifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*'de⁴⁰ "Cübbâî" maddesinde, Münzîrî *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*'de,⁴¹ İbn Receb,⁴² et-Tâzeffî,⁴³ İbnü'l-İmâd⁴⁴ ve Kannûcî⁴⁵ de zikretmiştir. Şayet muhakkik, özellikle Zehebî'nin *el-Müştebih*'i, İbn Nâsirüddin'in *Tavzîhu'l-Müştebih*'i, İbn Hacer'in *Tebîrü'l-müntebih*'i, Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*'ı gibi nitelikli bazı temel kaynaklara başvursaydı bu hataya düşmezdi.

[14] Aslında selef âlimlerimiz; şahıs isimleri, künyeleri, lakabları, nesepleri, yer isimleri gibi bilgilerin zabtını verirken sahih nüshalar ya da ilgili kitaplara müracaat etmenin önemine dikkat çekmişlerdir. Onlar, bir nakilde bulunurken en sahih nüshalarını seçmeye özen gösterirler ve bu nüshanın müellif hattı veya sika ve mütkin, nakli sağlam ve zabtı iyi bir âlimin hattıyla olmasına dikkat ederlerdi. Hiç şüphesiz âlimlerimizin bu yaklaşımları; yalnızca metni tashih etmek, derinlemesine araştırmak ve yazdıklarının sağlamlığı konusunda okuyucuyu tatmin etme gayesine matuftu. Nüsha seçimine verilen önemin bazı örnekleri, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'daki şu ifadeleridir: "Kindî'nin kendi hattıyla yazılan *Tezkira*'sında şunu okudum",⁴⁶ "bunu ve önceki kısmı

³⁷ İbnü'l-Furât, *Tarih*, thk. Hasen Muhammed Şemmâ' (Basra: Dâru't-Tibâati'l-Hadîse, 1967), 1/206.

³⁸ Zehebî, *el-Müştebih*, 117.

³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/32.

⁴⁰ Ezher nüshası, vr. 131.

⁴¹ Terceme no: 1059.

⁴² İbn Receb, *ez-Zeyl alâ tabakâti'l-Hanâbile*, 2/44-47.

⁴³ Muhammed b. Yahyâ et-Tâzeffî, *Kalâidü'l-Cevâhir*, 129-130.

⁴⁴ İbnü'l-İmâd *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/15-16.

⁴⁵ Sıddîk Hasan Hân el-Kannûcî, *et-Tâcü'l-Mükellel*, 219.

⁴⁶ (Ayasofya, nr. 3011) vr. 150.

Eminüddîn Muhammed b. Ahmed b. Şehid'in hattıyla naklettim. O da, bunu Abdulganî b. Saîd el-Hâfız'ın hattıyla buldum diyerek ilgili yeri nakletti",⁴⁷ "vefatı, Ebû Hakîm Ahmed b. İsmâil b. Fadlân el-Askerî el-Lüğavî'nin hattıyladır",⁴⁸ "Ziya'nın hattıyla okudum",⁴⁹ "İbn Nukta'nın hattıyla okudum".⁵⁰ Zehebî, Bağdat'ın yüzölçümünden emin olmak isteyince Tayfur'un kitabının biri Sûlî'nin diğeri başka birisinin rivayeti⁵¹ olan iki nüshasına müracaat eder. Zehebî, İbn Hallikân'dan Büveyhoğulları'nın nesebini naklederken "Kadı Şemsüddîn nesebini böyle verdi ve onunla Behrâm arasında on üç nesil saydı, ben de bu bilgiyi her iki nüshadan karşılaştırdım"⁵² demektedir.

Üçüncüsü: İstinsahta Yazım Birliği

Kâtipler ve müstensihler, yazma eserlerin kaleme alındığı dönemde hatta günümüzde bile bazı lafızlar ve harflerin yazımında ihtilaf etmişler ve birçok sebeple farklı yazı formları kullanmışlardır. Bu durumun temel sebepleri şunlardır:

a. Kelimelerde oluşabilecek muhtemel karışıklığı ortadan kaldırmak ve okuyucunun yanlışla düşmesinden endişe etmek.

[15] b. Müstensihlerin işini kolaylaştırmak.

c. Günümüzdeki modern baskı yöntemi gibi bu tarz yazım işlerini düzenleyen bir yazı birliğinin olmaması. Nitekim bu sebeple müellifler, erken dönemlerde normalde yazılması gereken bazı harfleri haffeder, lafza aslından olmayan birtakım harfler ekler ve bir kısım harfleri ise diğerleriyle değiştirirlerdi.

1. Müellifler, "الحارث", "خالد", "إبراهيم", "إسماعيل", "إسحاق", "هارون", "مروان", "سليمان", "عثمان", "معاوية" gibi özel isimlerin çoğundan ortadaki elifi hafzederek bunları "الحرث", "خلد", "إبراهيم", "إسماعيل", "إسحق", "هرون", "مرون", "سليمن", "عثمن", "معوية" şeklinde -elif olmaksızın- peş peşe yazarlardı. Onlar "السموات", "ثلثة", "ثلثين", "ثمنية", "ثمنين", "الملئكة", "سبحنه" gibi bazı lafızları da elif olmadan yazarlardı. Bize göre, eski dönemlerdeki söz konusu illetin ortadan kalkması nedeniyle bu tarz kelimelerde hafzedilen eliflerin yeniden yazılması gerekir.

2. Eski âlimlerin çoğu ve günümüz ilim adamlarının da büyük kısmı "مئة"yi elif ekleyerek "مائة" şeklinde yazarlar. Selef mie "مئة" kelimesini, "منه"⁵³ lafzıyla karışabilir endişesiyle -elif ekleyerek- "مائة" şeklinde yazıyordu. Ancak öğrenim aşamasında olanların çoğu, sonraları bu kelimeyi elif lafzıyla beraber -uzatarak مائة şeklinde- okumaya başladılar ki bu apaçık bir hatadır. Modern matbaa

⁴⁷ (Ayasofya, nr. 3008) vr. 81.

⁴⁸ (Ayasofya, nr. 3008) vr. 164.

⁴⁹ (Ayasofya, nr. 3011) vr. 20, 65, 72; (Ayasofya, nr. 3012) vr. 28, 38, 40, 46.

⁵⁰ (Ayasofya, nr. 3011) vr. 46, 48.

⁵¹ Matbû nüsha, VI, 21.

⁵² (III. Ahmed, nr. 10/2917) vr. 22.

⁵³ Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/179; Safedî, *el-Vâfi*, 1/38 vd.

imkânının ortaya çıkışıyla birlikte minhu kelimesiyle karıştırılma illeti ortadan kalktığı için artık bu kelimenin elifle yazımına gerek kalmamıştır.

3. Yazmaların çoğunda yâ (yâ-ı mutetarrife) harfinin altına iki nokta konulmaması metodunu, günümüzde Mısırlılar başta olmak üzere pek çok nâşir ve muhakkik benimsemiştir. Böylece yâ-ı mutetarrife (yani aslında noktalı olması gereken ama tercih edilen yazım tekniği sebebiyle noktası yazılmayan yâ) elif-i maksûreyle (noktasız yâ ile) karışır oldu. Onlarca esmâ-ı menkûse-ismâ-ı maksûreyle veya sıfatlar-mastarlarla ya da mastarlar (yazımı kendisine benzeyen diğer) mastarlarla karışmaya başladı. Günümüzde insanlar, yâ harfinin noktasız yazılması sebebiyle [vefat ettiren anlamındaki fâili] Allah Teâlâ olan “المُتَوَفَّى” (müteveffi) kelimesinin, [mefûl yani] vefat eden kişi manasındaki “المُتَوَفَّى” (müteveffâ) lafzıyla karıştırmaktan muzdariptir. Erken dönemdeki bazı müstensihler ise kelime sonunda bulunan her elifi destek üzere yazarak, yâ-ı mutetarrife’yle elif-i maksûreyi birbirinden ayırmaya çalışmışlardır. Yazma eserlerde bulduğum inceliklerden birisi de Ebü'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî'nin [16] kıymetli kitabı *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*'in⁵⁴ günümüze ulaşan cüzlerinde, elif-i maksûreyi noktalaması -yani noktası olan yâ-ı mütetarrifeymiş gibi kaydetmesi-, noktalı yâ harfini ise noktasız -yani yâ formundaki elif-i maksûre gibi- yazmasıdır. Doğrusu Mizzî, kitabında çokça tekrar eden yâ-ı mütetarrifeye kıyasla daha az geçtiği için elif-i maksûreyi noktalamayı tercih etmiştir. Her hâlükârda o, bu yöntemle yalnızca yâ harflerinin birbirinden ayrılmasını amaçlıyordu. Biz de bunu dikkate alarak söz konusu karışıklığı önlemesi, okuyucuya kolaylık sağlaması ve okumayı pratik hale getirmesi nedeniyle, yâ'nın (yâ-i mütetarrifenin) noktalı yazılması gerektiğini düşünüyoruz.

4. Selef âlimlerinin çoğu zaman hemzeyi belirtmeyip nadiren zikretmeleri, elif-i maksûrenin elif-i memdûdeyle karışmasına yol açmıştır. Matbû kitaplar, elife dair bu karışıklıklarla doludur. Bunları incelemek, elif yazımındaki mezkûr probleme dair onlarca örnek bulmak için yeterlidir. Bir muhakkik, elif harfinin yazım şekliyle hakkında karar vermeden önce elif-i memdûde ve elif-i maksûre ayrımını dikkate almalı, zabtını iyice düşünmeli ve lûgat-ricâl sözlüklerine başvurmalıdır.

Birçok müstensihin “عليّ” ve “شيمًا” gibi kelimelerin yazılışında hemzeden önceki elifin üzerine med işareti koydukları hesaba katılmalı ve tahkik yaparken bu hususa dikkat edilmelidir

5. “İbn” kelimesinin hemzesinin (elifinin) yazılması veya hazfedilmesi de bu kabildendir. Çünkü bazen ibn kelimesinin hemzesi hazfedilirken bazen de hazfedilmesi gereken yerde yazıldığı görülmektedir. Arapçayla meşgul olan

⁵⁴ Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980) (Mukaddime).

ilim adamları ise hemzenin yazılış formunda son derece farklı görüşlere sahiplerdir.⁵⁵ Dolayısıyla bu harfin yazım şekliyle alakalı muhakkiklerin benimseyeceği genel bir kural konulmalıdır. Biz ise hemzenin yalnızca şu durumlarda zabt edilmesi gerektiği kanaatindeyiz: Müfred olarak/tek başına, satır başında, “el-imâm”, “el-hâfız”, “eş-şeyh” gibi medih bildiren sıfatlardan, “el-Bağdâdî”, “ed-Dımaşkî”, “el-Basrî” benzeri nisbelerden ve “Cemâlüddîn”, “Muhıiddîn”, “el-Esîr” ve “el-Fârûk” tarzı lakablardan önce.

6. Erken dönemlerden son yüzyıllara kadar müellif ve müstensihler, özellikle muhaddislerin isnadlarda kullanmayı âdet edindikleri muhtasar cümleleri tercih etmişlerdir. Ehl-i hadis, bazı tahammül lafızlarına remizlerle işaret etmekle yetinmişlerdir. Örneğin onların “haddesena (حدثنا)” lafzını, peltek se ve nun harflerine nokta koymaksızın “سا” formunda yazdıkları gibi [17] peltek se’yi hafzedilip “سا” şeklinde noktasız nunla kısalttıkları; “ahberana (أخبرنا)” kelimesini ise noktasız hemze, nun ve elifle “أسا” tarzında ya da noktasız hemze, be, nûn ve elifle “أسا” biçiminde yazdıkları da da vâkidir. Bize göre en iyisi, bu kelimelerin teleffuz edildikleri gibi tam olarak yazılmasıdır. Çünkü artık pek çok ilim talebesi, bir taraftan bu kısaltmaları -işaret ettikleri uzun halleri yerine- yalnızca muhtasar formuyla okumaya diğer yandan muhaddislerin kısaltılmasını kesinlikle câiz görmemesine rağmen “أسا” rumuzunu, “enbeenâ / أنبأنا” lafzının kısaltması zannetmeye başladılar.⁵⁶

Öyle görünüyor ki; bütün bu yazım farklarıyla ilgili, yalnızca falanın tercihi doğru filancaınki yanlış demek yerine konunun görmezden gelinemeyecek muhtaralı boyutlara ulaştığı farkedilmelidir. Söz konusu tehlikelerden bazıları şöyle özetlenebilir:

- Elif-i maksûrenin elif-i memdûdeyle karıştırılması.
- Elif-i maksûre’nin (noktasız yâ) yâ-ı mutetarrife’yle (noktalı yâ) karıştırılması.
- Doğru yazılışı “الحارث”, “خالد” ve “صالح” olmasına rağmen, aslında gerçekte mevcut olmayan “الحرث”, “خلد” ve “صلح” gibi bazı isimlerin ortaya çıkması.
- Hazif veya ziyade sebebiyle Arap yazısını okuma zorluğu.
- Birçok ilim talebesinin, elif eklenerek “مائة” şeklinde yazılması sebebiyle “مئة” kelimesini yanlış okuması.

Durum her ne olursa olsun yazım formu (resmü’l-kitâbe) konusu, günümüzün en önemli meselelerinden birisi haline gelmiştir. Çünkü yazı, en önemli ve öncelikli bilgi aracıdır. Kelime yazımına dair yukarıda dile getirilen bu farklar, - Allah kendisine uzun ömürler versin- üstadımız Iraklı Şeyh Muhammed Behcet

⁵⁵ Bk. Ebû Muhammed el-Kâsım el-Harîrî, *Dürretü’l-ğavâs fî evhâmî’l-havâs*; üstadımız Dr. Mustafa Cevâd’ın *el-Muhtasarü’l-Muhtâc ileyh’e mukaddimesi*; *et-Tekmile* hakkında bizim/Beşşâr Avvâd Mârûf’un mukaddimesi.

⁵⁶ Hadis ıstılahı kitaplarına bakınız. Örneğin, Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 302 ve sonrası.

el-Eserî'nin dikkat çektiği üzere hem öğrencinin hem de hocanın şikayetçi olduğu bir konudur.⁵⁷

Dördüncüsü: Metnin Harekelerle Kayıtlanması

Muhakkik, özellikle birbirine benzeyen ve karışması muhtemel lafızları, şahıs isimlerini, künyelerini, neseplerini, lakaplarını, mekân ve belde isimlerini harekeleyerek metni kayıt altına almalıdır. [18] Hatta o, manayı açıklamak ve karışıklığı gidermek amacıyla dil ve nahiv bakımından uygun gördüğü kelimelerin harekesini de belirtmelidir.

Son yıllarda aşağıda zikredilecek bazı faydalarından ötürü metnin harekelerle zabtı meselesinin, tenkitli metin neşrinin en önemli konularından biri olduğuna inanmaktayım. Bunlar;

a. İyi tahkikle kötüsünün birbirinden ayrılması ve bir muhakkikin gayretleri, kaynaklara müracaatı, bunları araştırması ve ayrıntılı incelemesinin farkedilmesi.

b. Metnin gerçek anlamını ortaya çıkarmak ve okuyucunun kelimenin iraptan mahallinin açık olmaması sebebiyle düşebileceği hataları ortadan kaldırmak.

c. Şüphesiz bu metod; dil, özel isim ya da başka lafızlarla alakalı okuyucunun gramer bilgisini güçlendirir, doğru okuyuşa, sahih telaffuza ve hatta sağlam ezbere alıştıır. Çok okumak, okuyucuyu pek çok kural öğrenmekten ve bunların ezberinden kurtarır. Çünkü artık doğru okuyuş-telaffuz, okuyucuda fazla düşünmeye gerek bırakmayan bir meleke halini almaya başlar.

d. Ancak bu alanla meşgul olanlarca bilinen “حَمِيدٌ”, “حُمَيْدٌ”, “سَلِيمٌ”, “سُلَيْمٌ”, “مُسْلِمٌ”, “مُسَلَّمٌ”, “الْبَرْقِي”, “الْبَرْقِي”, “الْبَطِّي”, “الْبَطِّي”, “الْبَطِّيَّ”, “الْبَطِّيَّ”, “الْبَطِّيَّ”, “الْبَطِّيَّ”, “الْبَطِّيَّ”, “الْبَطِّيَّ”, “الْبَطِّيَّ”, “الْبَطِّيَّ” gibi yazım ve noktalaması birbirine yakın hareketleri ise farklı isimler, künyeler, lakaplar, nesepler ve lafızlardaki muhtemel karışıklığı ortadan kaldırmak.

Bununla birlikte bir muhakkik, yazım benzerliği veya noktalama ya da harekeleme farkı nedeniyle birbirine benzeyen (karışması muhtemel) bütün lafızlar ve özel isimleri zabt ederek söz konusu sahaların her birinde o alana ait ihtisas kitaplarına başvurmalıdır. Lügat kaydı ve zabtı konusunda Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab*'ı, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muhîl*'i, Zebîdî'nin *Tâcû'l-'arûs*'u gibi kendisine güvenilen otorite sözlüklere; neseplere bilgisi için Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ı, İbnü'l-Esîr'in *el-Lübâb*'ı benzeri ensâb kitaplarına; lakab bilgisiyyle alakalı İbnü'l-Fuvatî, İbn Hacer ve Sehâvî'nin eserleri tarzında bu türe ait telifata, [19] mekân bilgisi hususunda ise Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*'ı, İbn Abdülhak el-Bağdâdî'nin *Merâsidü'l-ittilâ alâ esmâ'îl-emkine ve'l-bikâ'*ı misali coğrafya sözlüklerine müracaat etmelidir.

⁵⁷ Kahire Dil Akademisi'ne (el-Mecmeu'l-Lüğavî'ye) gönderilmiş ve yayınlanmış kıymetli rapora bakınız; *Irak İlim Akademisi Dergisi* 4/1, 320 v.dğr., Bağdat 1956'da neşredilmiştir.

Belki de isimlerin zabtı/kaydı konusunda en önemli, en faydalı ve kalıcı çalışmalar, *müştebih* kitaplarıdır. Selef âlimleri; en küçük bir karışma ihtimali olan şahıs isimleri, künyeleri, lakapları, nesepleri ve mekân adlarının kayda geçirilerek zabtında olağanüstü gayret göstermişlerdir. Bunu yaparken 'isimler kıyas kabul etmez, ne öncesinde ne de sonrasında onları doğru okutacak herhangi bir gösterge yoktur' prensibini dikkate almışlardır. İsimler, yalnızca kayıt ve zabtla bilinebilir; bu zabtın ise kalem yani harfleri harekelemek veya meşhur olduğu üzere bizzat harflerin kendisiyle gerçekleşmesi arasında fark yoktur. İşte söz konusu *müştebih* kitapları, her muhakkikin tanınması, muttali olması ve elde etmesi gereken güvenilir kaynaklar ve temel başvuru eserleridir.

Günümüzde Arapça eserler kitaplığı, zikri geçen değerli ve önemli müştebih alanında telif edilmiş azımsanmayacak miktarda eser ihtiva eder. Çünkü âlimler, erken dönemlerden itibaren bu türe özen göstererek ilgili sahada çeşitli kitaplar telif ettiler. Mezkûr literatüre katkıda bulunan âlimlerin bir kısmı şöyle ifade edilebilir:

1. Hamza el-İsfahânî'nin (ö. 360/971) *et-Tenbîh alâ hudûsî't-tashîf ve't-ta'rifî*. Bu çalışmasında İsfahânî; arap yazısını, bu yazının özellikleri, gelişimi ve önde gelen âlimlerin yaptıkları ileri derecedeki tashifi ele almaktadır.⁵⁸

2. Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdillâh el-Askerî'nin (ö. 382/992) *Şerfu mâ yekau fîhi't-tashîf ve't-tahrîfî*.⁵⁹

3. Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *el-Mü'telif ve'l-muhtelifî*.⁶⁰ Bu eser, Hatib el-Bağdâdî'nin kitaplarında kendisinden istifade ettiği başlıca kaynaklardandır. Hatta müştebih türünde eser veren başka âlimler de ilgili çalışmadan faydalanmıştır.

4. Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî el-Mısrî'nin (ö. 409/1018) *Müştebihü'n-nisbe'si*.⁶¹

[20] 5. Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehmî*. Bu çalışma, çok kıymetli ve faydalı bir kitaptır.⁶²

6. Mü'telif ve'l-muhtelif türünde kabile isimlerine dair kitap yazarlardan birisi de *Muhtelifü'l-kabâil ve mü'telifühâ* isimli eseriyle meşhur, edip Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî'dir (ö. 245).⁶³

⁵⁸ Merhum Dr. Es'ad Talas'ın tahkikiyle 1968'de Şam'da basıldı.

⁵⁹ Abdülazîz Ahmed'in tahkikiyle 1963'te Kahire'de basıldı.

⁶⁰ Bu kitabın yazma bir nüshası, Dâru'l-Kütübî'l-Mısrıyye'ye bağlı Teymûriyye Kütüphanesi 546 numarada mevcuttur.

⁶¹ Muhammed Muhyiddin el-Caferî'nin tahkikiyle 1327'de Hindistan'da basılmıştır.

⁶² Eserin bir nüshası, Dâru'l-Kütübî'l-Mısrıyye'dedir.

⁶³ Alman müsteşrik Vestelfilen, 1850'de yayımlamıştır.

7. Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr b. Yahyâ el-Âmidî'nin (ö. 371/981) *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî esmâi'ş-şuarâ ve künâhüm ve elkâbihim ve ensâbihim ve ba'zi şî'rihim*'i.⁶⁴

8. Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî el-Ceyyânî el-Endelüsî (ö. 498/1105), *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil* isimli faydalı eserinde, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'inde olup isimleri karıştırılabilecek ricâlin zabtına yer verir. Bende bu eserden bir nüsha mevcuttur.

9. Hicrî 5. yüzyılda İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082), bu türe dair o döneme kadarki en geniş kitap olan *el-İkmâl*'i⁶⁵ kaleme aldı. O, daha önce müştebih alanında yazılan birçok kitabı derlemesi ve ustaca tasnif etmesi sebebiyle *el-İkmâl*, kişiyi müştebihle alakalı önceki kitaplardan müstağni bırakacak hale geldi. Söz konusu eser; hicrî 5. asır ve öncesini mevzu edinen kitapların tahkikiyle uğraşan muhakkiklerin vazgeçemeyeceği bir çalışmadır.

10. İbn Nukta el-Bağdâdî el-Hanbelî diye tanınan Hafız Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî (ö. 629/1231), hicrî 7. yüzyılın başlarında İbn Mâkûlâ'nın kitabını ikmal edip üzerine zeyil yazarak *İkmâlü'l-İkmâl*⁶⁶ adlı eserini telif etti.

11. -Kadîm Müstansırıyye Medresesi talebelerinden biri olan- İskenderiyye'nin muhaddisi Vecîhüddîn Ebü'l-Muzaffer Mansûr [21] b. Selîm b. Fettûh el-Hemdânî (ö. 673/1275),⁶⁷ İbn Nukta'nın mezkûr eseri üzerine zeyil yazmıştır.

12. İbnü's-Sâbûnî diye tanınan Ebû Hâmid Cemâlüddîn Muhammed b. Ali b. Mahmud el-Mahmûdî (ö. 680/1282) de İbn Nukta'nın *el-İkmâl*'i üzerine *Tekmiletü İkmâlî'l-İkmâl*⁶⁸ isimli faydalı bir zeyil kaleme almıştır.

13. İslâm tarihçisi Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî (ö. 748/1348), hicrî sekizinci asra tekabül eden 723 yılında çok kıymetli ve muhtasar eseri *el-Müştebih fi'r-ricâl: esmâühüm ve ensâbühüm*'ü⁶⁹ telif etti. Zebîdî, her harfe bir bâb açarak alfabetik şekilde tasnif ettiği bu kitabında Abdülganî b. Saîd el-Ezdî, İbn Mâkûlâ, İbn Nukta, İbnü's-Sâbûnî,

⁶⁴ 1354'de Kahire'de basılmıştır.

⁶⁵ Şeyh Abdurrahman el-Muallimî el-Yemânî el-Mekkî, - son cildi 1967'de yayımlanmak üzere altı cildini tahkik etti. -Allah rahmet etsin- Muallimî, tahkikini tamamlayamadan vefat etti.

⁶⁶ Bu kitabın nüshaları için bk. Zahirîyye Kütüphanesi, no: 429, hadis bölümü; Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye, no: 10, mustalahu'l-hadis bölümü; British Museum Kütüphanesi, no: 4586, şarkiyat bölümü.

⁶⁷ Bir nüshası, Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye, mustalahu'l-hadis kısmı, 81 numarada kayıtlıdır. Bu nüshada eserin başlığı, *Zeyl alâ kitabî müştebihî'l-esmâ li-Hafız Ebû Bekr Muhammed b. Abdülganî*'dir. Ancak İbn Nukta'nın kitabına *İkmâlü'l-İkmâl* ismi verildiği meşhurdur.

⁶⁸ Üstadımız kıymetli ilim adamı Dr. Mustafa Cevâd, bu eseri tahkik edip, 1957'de Irak İlim Akademisi'nde (el-Mecmeu'l-İlmiyyi'l-İrâkî) yayımlamıştır.

⁶⁹ Bu kitabı, ilk olarak Hollandalı müsteşrik tahkik etti ve 1863'te Leiden'da 612 sayfa olarak yayımladı. Daha sonra Mektebetü İsâ el-Halebi, Ali el-Bicâvî'nin gayretiyle -pek çok daha iyi nüsha bulunmasına rağmen- III. Ahmed (nr. 3028) nüshasına dayanarak yeniden bastı.

Mansûr b. Selîm el-İskenderî ve diğer bazı âlimlerin eserleri gibi müştebih alanının temel kitaplarını kaynak olarak kullanmıştır. Ayrıca hocalarından aldığı ilim, kendi muttali olduğu konular, ricâl ve terâcimle ilgili geniş çaplı araştırmaları ve meşguliyeti sırasında dikkatini çeken bilgilere de bu eserinde yer vermiştir. Müellif mevzusunun çok geniş olması sebebiyle mezkûr kitabını oldukça muhtasar yazmıştır. O, birbiriyle karışması muhtemel kelimeleri kalemle -yani harfleri harekelemek suretiyle- zabtederken nadiren de olsa zor ve müşkil yerlerde harfle kayıtlama yoluna gitmiştir. Kalem (hareke) zabtına güvenmenin zor olduğunu çok iyi bilen Zehebî, eserinin mukaddimesinde “Ey kardeşim, nüshanı dosdoğru kıl ve mutlaka hareke ve noktalardan yararlan. Şayet böyle yapmazsan nüshan hiçbir işe yaramaz” sözleriyle bu duruma dikkat çeker.

Zehebî'nin *el-Müştebih fi'r-ricâl*'i, müştebih gibi çetrefilli bir alana dair telifler içerisinde ileri seviye bir çalışmadır. Gerçekten kendisinden yararlanmak için alıştırmaya ve tecrübe gerektirmesine rağmen bu eser, müştebihe dair diğer birçok çalışmadan müstağni bırakır.

14. Hicrî 9. yüzyılda Şamlı büyük âlim Hafız İbn Nâsîrüddîn [22] ed-Dımaşkî (ö. 842/1438), Zehebî'nin *el-Müştebih*'ini mütalaa ederek bu kitaptan kendisine nefis bir nüsha istinsah etmiş sonrasında ise *Tavzîhü'l-Müştebih (fi zabtı esmâ'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künahüm)*⁷⁰ isimli kıymetli eserini kaleme almıştır. İbn Nâsîrüddîn birbiriyle karışması muhtemel kelimeler konusunda kaleme/harekeye güvenmemesi sebebiyle, *Tavzîhü'l-Müştebih*'deki isimler, nesepler, künyeler ve lakapları harflerle kaydetmiştir. O, Zehebî'nin ihmal ettiği bazı lafızları açıklamış çok muhtasar olduğunu düşündüğü bazı ifadeleri ise şerhetmiştir. İbn Nâsîrüddîn, İslam tarihçisi Zehebî'nin ilgili kitabı üzerine kendisinin bu alandaki geniş ilmi, bilgisi, itkânı ve ehliyetini gösteren eşsiz istidrâkler de yapmıştır. Bu sebeple bana göre onun mezkûr eseri, mutlak anlamda müştebihe dair telif edilen en nefis kitaplardan birisi sayılabilir.

15. Hâfız İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) de Zehebî'nin *el-Müştebih*'ini *Tebîrü'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih*⁷¹ isimli çalışmada şerhetmiştir. *Tebîrü'l-müntebih* kıymetli bir kitaptır; ancak bu eser nasıl olur da İbn Nâsîrüddîn'in *Tavzîh*'inin seviyesine ulaşabilir!.

16. Zehebî'nin talebesi Takıyyüddîn Muhammed b. Râfi' es-Sellâmî (ö. 774/1372), hocası Zehebî'nin müştebihe dair telif ettiği kitabını istidrak

⁷⁰ Eksik bir nüshası, Mısır Sûhâc Kütüphanesi'nde; bu nüshanın bir kopyası, Mısır Kütüphanesi'nde; tam bir nüshası ise Şam Zahiriye Kütüphanesi'nde mevcuttur.

⁷¹ Bu kitabı Müessesetü'l-Mısıriyyetü'l-âmme li't-te'lif ve'l-enbâ ve'n-neşr, Dr. Ali Muhammed el-Bicâvî'nin gayretiyle Kahire'de 1967 yılında yayımlamıştır.

etmeye çalıştı.⁷² Ancak zeyil tarzında kaleme aldığı bu çalışmasının bir cüz kadarını tamamlayabildi.

İşte yukarıda sayılan kitaplar, -tamamı olmasa da- müştebih türünde telif edilen en meşhur eserlerdir. Bunlar, bir muhakkikin birbirine benzeyen isimler, nesepler, künyeler ve lakapların zabtını belirleme noktasında ilk silahıdır. Bununla birlikte mezkûr çalışmaları kullanmak için bilgi ve tecrübe sahibi olmak gerekir. Bu sebeple bir muhakkik ilgili eserlere müracaat ederken, müştebih ismin zabtının kesin sahih olduğuna yalnızca bu eserlerin bizzat kendi ifadesi ve beyanı şartıyla hükmetmelidir. Böyle yapmazsa söz konusu kitaplardan ne bir fayda ne de bir katkı beklenebilir.

Müştebih eserlerinden yararlanmak için tecrübe gerektiğine dair örneklerden birisi [23] İbn Akîl el-Bağdadî ez-Zafrî'nin vefeyâtında yer almaktadır. Eserin değerli muhakkiki, ez-Zafrî kelimesine dair dipnota "ensardan bir boy olan -noktalı zâ ve fâ'nın fethalı okunduğu- Zafar'a nisbettir"⁷³ şeklinde açıklama notu düşmüş ve bu bilgiyi İbn Esir'in *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*'ına atıfla vermiştir. Evet, İbn Esir'in "ez-Zafrî" lafzını *el-Lübâb*'ında zikrettiği doğrudur; ancak o, İbn Akîl'in bu boya nisbetine değinmez. İşte *Lübâb*'a yapılan bu tarz atıflar, herşeyden evvel ilgili eserde bu konuda bir açıklama varmış izlenimi vermektedir ki gerçekte durum böyle değildir. Büyük âlim İbn Akîl, Ensar'ın Zafer boyundan değil, aksine Bağdat'ın meşhur doğu bölgelerinden biri olan ez-Zaferiyye'ye mensuptur. Bu mıntıka da burasının oraya nisbet edildiği bilgisi de aslında *el-Lübâb*'da mevcuttur. Fakat muhakkikin aceleci tavrı ve bizzat *el-Lübâb* müellifinin mezkûr nisbete dair açıklamasını dikkate almaması, bu seviyedeki kıymetli bir ilim adamı için nispeten büyük sayılabilecek bir hataya düşmesine yol açmıştır. Mevzubahis eserde, hatalı alıntıya dair yukarıda zikrettiğim gibi daha pek çok örnek bulunmaktadır.

Beşincisi: Mübhem İsimleri Tanıtmak ve Meşhur İsimlere Dipnot Düşmemek

Bazı muhakkikler; metinde yer alan mekan, belde, şahıs ve kitap adları gibi özel isimlerin tamamını tanıtmaya koyulmuş, bu bilgileri edindikleri kaynaklara da dipnotu şişirecek şekilde atıf yapar duruma gelmişlerdir. Bu sebeple tahkik

⁷² Dr. Selâheddin el-Müneccid, bu eseri, iki adet İstanbul nüshasını esas alarak 1974 senesinde Beyrut'ta yayımladı. Münecid, İbn Hacer'in *Tebîrû'l-müntebih*'iyle İbn Râfî'nin zeylini karşılaştırdığını ve onun, eşsiz bir kitap olmasına karşın bu zeyli elde etmediğinin aşikâr olduğunu ifade etti. Değerli ilim adamının, bu tarz hızlıca yapılmış değerlendirmeleri çoktur. Nitekim buradaki değerlendirmesinde de, İbn Hacer'in zikri geçen zeyle ulaşması ve bunu eserinin son kısmında dile getirmesi sebebiyle, fahiş bir hata yaptığı ortadadır. O, kitabının sonunda "Talebesi Takıyyüddîn Muhammed b. Râfî, bu muhtasarını on varaktan oluşan bir cüz halinde zeyletmiştir. Bu çalışmanın çoğuna, bizzat Zehebî'nin kitabında yer vermesi veya sadece uzak alaka bakımından karışıklık bulunan şeyleri ele alması nedeniyle iltifat edilmez." açıklamasını yapmıştır (İbn Hacer, *Tebîrû'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih*, 4/1512-1513).

⁷³ Zehebî, *el-İber*, 4/29.

edilen kitapların haşiyeleri, faydası olmayan bilgilerle dolmaya başlar. Şüphesiz muhakkikin temel görevi; özel/genel, bildiği küçük-büyük herşeyi şerhetmek değil bilakis sahih bir metin ortaya koymak, metnin tashîhi ve anlaşılmasına katkı sağlayacak açıklama notları düşmektir. Dipnotlarla doldurulan eserlerin okuyucuları; aslında çoğunlukla uzman ve iyi seviyede yada en azından yeterli derecede kültür sahibi oldukları için meşhur kimseleri tanıtmak gereksizdir. Metinde bulunan kapalı birşeyi tanıtırken de hatayı gideren veya meseleyi açıklayan özet bir yöntem kullanılmalıdır. Maalesef tahkikle ilgilenen birçok kimsenin, bir ayeti ters yüz ettiğine ve meşhur konuları tanıttığına; ancak buna mukabil gayret, mesai, kaynak eserlere müracaat ve çokça sabır gerektirdiği için açıklanması gereken muğlak hususlara değinmediklerine şahit olduk.

Aslında muhakkikin temel görevi; bir metni -yanlışla meydan vermeyecek şekilde- harekelemek, zabt etmek, incelemek ve bu çerçevede kendisini ilgilendiren eserlere başvurmaktır. Kuşkusuz bir muhakkik, bütün bunları yerine getirdikten sonra da [24] tahkik ettiği metindeki tashîf, tahrîf, kelime düşüklüğü, ifade kapalılığı ve doğru olmayan zabt gibi bazı problemlerin hepsinden birinci derecede sorumlu olmaya devam edecektir. Bir muhakkike alanıyla ilgili kitaplara müracaat etmesini şart koştuğumuzda, kendisinden bu kitapların şerhlerini nakletmesini ve önemli önemsiz her yerde başvuru kaynaklarını zikretmesini beklemiyoruz. Çünkü kaynak eser başvurusuna dair az önce ifade edilen husus, yalnızca tahkikle meşgul kişinin yararına ve ilgili metnin iyi bir şekilde zabt edilmesi noktasında ona yardımcı olmak ve onu desteklemek üzeredir. Böylece tahkik edilen çalışmaların ana metnin arka planda kalmasına neden olan haşiyelerle şişirilmesinden kaçınabiliriz. Okuyucunun sadece tam tahkik edilen, zabtı son derece iyi ve araştırma (dirase) kısmının hakkı verilen metinden istifade edeceği konusunda en ufak bir şüphe duymuyorum.

Altıncısı: Tahrîc

Bazı muhakkikler, neredeyse her özel isim hakkında bilgi verir hatta bu bilgileri elde ettikleri her bir kaynağa da ayrıntılı şekilde işaret eder, mekanlara dair de aynı tavrı gösterir. Birçok muhakkik de kasideler, kıt'alar ve beyitlerin tahririnde aşırıya giderek yerli yersiz her bilgiyi nakler ve neticede tahkiklerini, mekân ve rivayet farklarını dahi verdikleri haşiyelerle doldurur. Tahkikle ilgilenen diğer bir grup ise hadis-i şerifleri tahrir ederken kıymet ve önemini dikkate almaksızın hadisin geçtiği bütün kaynakları zikretmeye girişir. Tahkike dair ifade edilen söz konusu tutum, tahkik ameliyesinde sınırları zorlamaktır ve bu tavrın hiçbir gerekçesi ya da doğruluğunu ortaya koyan hiçbir sebebi yoktur. Diğer taraftan tahkikle ilgilenen kişi, aslında daha faydalı şeyler için sarfetmesi gereken vakit ve gayretini haşiyeleri şişirmekten başka yararı olmayan bu gibi haşv işlemleriyle zayi etmektedir.

Tabakât ve terâcim konusunda mukabele edip karşılaştırmak suretiyle tahkik edilecek metni tevsîk etmek ve sahih bir metne ulaşmak amacıyla seçilen bazı kaynakları zikretmekte herhangi bir sakınca yoktur. Yoksa söz konusu kaynaklar, sırf malumat yığma ve göze çok gösterme kabilinden zikredilmemelidir. Araştırmasının ileri aşamasında da daha önce elde edemediği bazı yazma ve matbû kaynaklara vakıf olacağı için bir muhakkikin, elde edeceği bütün bu kaynakları derinlemesine incelemesinin neredeyse imkansız olduğu takdir edilecektir.

Arap edebiyatında şiirler bir kitaptan diğerine büyük rivayet farklarıyla nakledilmiş ve nakledilmeye de devam edecektir. Anladığımız kadarıyla ravi farkları ve sayıca çokluğundan kaynaklı rivayet farklılığı, divanlarda bulunan şiirlerde bile hemen göze çarpmaktadır. Bir muhakkik, herhangi bir metinde nakledilen bir şiirin metin müellifi veya şair ya da şiiri derleyen ravinin rivayeti olduğunu anlar ancak metin içerisinde verilmesinin [25] şiir kusuru olacağını farkedirse buna işaret etmeli ve diğer kaynaklardan elde ettiği kendisine doğru gelen varyantını dipnotta -veya rivayeti elde ettiği nüshanın değerine göre ana metinde- vermelidir. Doğru rivayetin hangisi olduğunu kaynaklardan tespit sırasında o şiiri inşad eden kimse muhakkik tarafından bilinen bir divan sahibiyse ilgili divanlara müracaat edilmesi daha doğrudur.

İslâm şeriatının Kuran-ı Kerim'den sonraki ikinci kaynağı olduğu için tahkik esnasında hadislerin tahrîcinin yapılması yerinde olacaktır. Ancak tahrirden gayemiz, yalnızca hadis kaynaklarını zikretmek ya da zikretmemek olmayıp hadis usulündeki usûl ve kaideleri dikkate alarak sahih bir hadisi sakiminden ayırmak ve sıhhat derecesini belirlemektir. Rivayetlerin tahrir edilmesi; özellikle zayıf, vâhi ve mevzû hadislerin çokça yer aldığı ve müelliflerinin de sıhhat yada zayıflık derecesini belirtmeye özen göstermediği tarih, edebiyat ve akîde türü kitaplarda gereklidir. Çünkü halk arasında bu tür eserlere rağbet gösterilmesi; zayıf ve mevzû birçok hadisin pek çok hatip, müderris ve müellifin dilinde yaygınlık kazanmasına yol açmaktadır. Çoğu insan bu gibi zayıf/uydurma rivayetleri, hadis ilmiyle çok da alakası bulunmayan hatip ve müelliflerden öğrenerek bunlarla ya da bunlardan elde edilen hükümlerle amel eder hale gelir. Nihayetinde bu nevi hadisler; insanların düşünceleri, inançları, toplumsal, fikrî ve dinî hayat tarzlarına yönelik büyük bir tehdit oluşturmaya başlar. Hatta mezkûr rivayetler, islâmın özüne uygun olmayan tablolar sergileyerek islâm hakikatlerini tahrif etmeye başlar.⁷⁴ Bu sebeple iyi bir muhakkikin görevi, sadece hadis kaynaklarını zikretme ve bilgi-dirâyet içermeyen bir incelemeden ziyade gayretinin büyük çoğunu sıhhat ve zayıflık

⁷⁴ Bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd*, thk. Şuayb el-Arnâût-Abdulkadir el-Arnâût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1979) 10-12 (mukaddime).

derecesini açıklamaya sarfemesidir. Böylece sahih rivayetler; hasen, zayıf ve mevzû olanlardan ayrılacaktır.

Yedincisi: Metin Tenkidi

Kültürlü okuyucular için bir muhakkikin görevinin, asıl metni ortaya koymak ve açıklama notu düşmek olduğunu daha önce zikretmiştik. Ancak bu durum işinin ehli bir muhakkikin, aynı zamanda [26] metin yazarının düştüğü hatalara dikkat çekerek yanlışlarını ortaya koyması ve bunların doğrusunu açıklayarak konuyu deliliyle ispat etmesine engel değildir. Neticede müellif de hatasıyla savabıyla bir insandır ve muhakkik yapabiliyorsa bu tarz hataları gidermelidir.

Müellifin hatasını tashih etmek, ilk bakışta muhakkikin görevi değilmiş gibi görünse dahi aslında tam olarak onun icra etmesi gereken bir amelidir. Çünkü muhakkik kadar ilgili metne vakit ayıran ve metnin ayrıntısını/arkaplanını onun kadar bilen başka kimse yoktur. O halde metne hakimiyeti sebebiyle bir muhakkik, hataları açıklamaya daha ehildir. Diğer taraftan o, kitapta bulunan hata ya da zayıf bir görüşe dikkat çekerken gerçekleştirdiği bu faaliyetinde doğru veya daha kuvvetli görüşü belirtmek suretiyle araştırmacılara da büyük katkı sağlamış olmaktadır. Araştırmacılar ise kitaptan istifade edip nakilde bulunurken ilmi çalışmayı kolaylaştırması, büyük vakit ve kolaylık sağlaması bakımından muhakkikin bu tashihten istifade ederler.

Hiç şüphesiz muhakkikleri; müellifin geniş malumat, engin ilim, üzerinde çalışılan metnin konusu ve bu sahada telif edilen kitaplara dair ileri derece bilgi gerektiren zor, yorucu ve usandırıcı olabilen hatalarını tashihten sorumlu tutmamalıyız. Diğer taraftan ise muhakkiklerin tahkiklerinde bazı bilgilere ve muâraza sonucunda elde edecekleri malumata da değinmelerini arzuluyoruz. Özellikle bu vazifeyi de, tahkik alanında ileri seviyede tecrübe, geniş ehliyet ve liyakat sahibi olan bir grup muhakkik yerine getirmelidir.

Tahkik ehlinin bilgi ve tecrübesini kullanması gerektiğinin -sadece örnek kabilinden- bir misali, Şemsüddin İbn Hallikân'ın kıymetli muhaddis Ebû Tâhir es-Silefi'nin doğum tarihi hakkındaki "üç yüz seneden beri, yüz iki yıl yaşayan Kâdî Ebu't-Tayyib Tahir b. Abdillâh et-Taberî hariç, geçmek şöyle dursun yüz yaşına ulaşan hiç kimse bilmiyorum"⁷⁵ ifadesidir. Bir grup muhakkik, tartışmaksızın doğru olmadığını bildikleri halde İbn Hallikân'ın bu sözlerini nakletmişlerdir.⁷⁶ Biz ise İbn Hallikân'dan önce üçyüz yıl içerisinde, yüz yaşına ulaşan veya yüzü geçen çok sayıda kimsenin bulunduğu sonucuna ulaşmış bulunuyoruz.⁷⁷

⁷⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/107.

⁷⁶ Bk. Silefi, *Mu'cemü's-sefer*, 15 (mukaddime).

⁷⁷ Bk. Zehebî, *Ehli'l-mie fesâiden*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Bağdat: *Mecelletü'l-Mevrid* 2/4 (1393/1973), 107-142, 130 vd.; Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr*, thk. Münîre Nâci

[27] Bu konudaki örneklerden bir diğeri ise Münzirî,⁷⁸ Zehebî,⁷⁹ İbnü'l-Mülakkin⁸⁰ gibi bir kısım güvenilir tarihçilerin eserlerindeki bazı hâl tercümelerini farkına varmadan tekrar etmeleridir. Bu tekrarlara dikkat çekmek de bir muhakkikin görevleri arasındadır.

Bir muhakkik; çalıştığı eserle alakalı tahkik ettiği kitabın müellifinden sonra yaşayan ve aynı konuda eser telif eden, bu kitap üzerine istidrak yazan, onu tashih eden veya o çalışmada ihtiyaç duyulan bazı şeylere dikkat çeken müelliflerin notlarından istifade etmelidir. -İnceleme ve araştırma yapıp kıymetinden emin olduktan sonra ise- çalışmasında bu bilgi notlarına temas etmek, yalnızca maharetli muhakkiklerin göstereceği bir tavidir.

Daha önce zikredildiği üzere tahkik edilen eserin müellifinden sonra yaşayan âlimlerden yararlanma konusunda şöyle bir örnek verilebilir: Değerli muhakkik Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Sem'ânî'nin (ö. 562/1167) *el-Ensâb*'ını tahkik ederken İbn Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Lübâb*'ından; İbn Mâkûlâ'nın (ö. 475/1082 sonrası) *el-İkmâl*'inin tahkikinde ise İbn Nukta'nın (ö. 629/1231) *İkmâlü'l-İkmâl*'inden istifade etmiştir.

Nitekim ben de Ebü'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'ini tahkik ederken müellifi Mizzî'den sonra *Tehzîb* üzerine telif edilen eserlerden çokça istifade ettim. Mukaddimesinde açıkladığım üzere *Tehzîbü'l-Kemâl* tahkikinde yararlandığım çalışmalar şunlardır: Müstedrek kabilinden Alâüddîn Moğultay b. Kılıç el-Hanefî'nin (ö. 762/1361) *İkmâlü Tehzîbü'l-Kemâl*; muhtasar-müstedrek türünde Zehebî'nin *Tehzîbü't-Tehzîb* ve *el-Kâşif*i ile İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'i; muhtasar tarzında İbn Berdis el-Ba'lebekkî'nin *Buğyetü'l-erib fi'htisâri't-Tehzîb*'i ve Zehebî'nin *el-Mücerred*'i. Mizzî'nin yaptığı kimi hataları, tercih ettiği bazı görüşleri ve tercihe şayan olmayan birtakım zabtları düzeltme noktasında zikredilen eserler içerisinde özellikle Zehebî, Moğultay b. Kılıç ve İbn [28] Hacer'in çalışmalarının bana çok yardımı dokundu.

[29] Hâtime

Şimdiye kadar verdiğimiz bilgilerden hareketle bir okuyucu, pek çok muhakkikin *tahkîk* ve *ta'lik* mefhumlarını birbirine karıştırması sebebiyle metotlarında bariz farklar bulunduğunu görecektir. Biz işte bu nedenle *tahkîk* ve *ta'lik* terimlerini farklı anlamlarda kullandık. Metnin zabtını, [hareke-harfle] kayıtlanması ve onu imkân ölçüsünde müellifinin kaleme aldığı zamanki forma

Sâlim (Bağdat: 1395/1975), 1/266, 611; Zehebî, *el-İber*, 4/133, 137; Yâkût, *İrşâd*, 6/422; İbnü's-Sâbûnî, *Tekmile*, 277; İbnü'd-Dübeysî, *Târîh*, vr. 60 (Şehid Ali Paşa nüshası); Aynî, *İkdü'l-Cümân*, vr. 16/617 vd.

⁷⁸ Münzirî, *et-Tekmile*, terceme no: 1275, 1907.

⁷⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (Ayasofya, nr. 3011) vr. 72, 198.

⁸⁰ Takıyyüddin Fâsî, *el-'İkdü's-semîn*, vr. 172.

en yakın şekilde hazırlanmasını amaçlayan araştırma notlarına “tahkik” ismini verdik. Elden geldiği kadar okuyucuya katkı sağlayacak ve metni ona anlatmanın yanında şerhler, açıklamalar, tarifler ve hataların ortaya konması suretiyle metni daha açık/anlaşılabilir kılan inceleme notları içinse “ta’lik” terimini tercih ettik.

Yukarıdaki ifadelerden hareketle metnin zabtı ve tahkikini hedefleyen açıklama notlarını şöyle özetleyebiliriz:

1. Tahkik edilecek metnin düzenlenmesi ve ilgili metnin manasını ortaya koymak ve delâletlerini belirlemek üzere günümüzde bilinen yazı formuyla kaleme alınması.
2. Doğru anlam vermek, okuyucunun düşebileceği müphem ve muğlaklığı ortadan kaldırmak ve birbirine benzeyen lafızlardaki karışıklığı gidermek için hareketlerden -gerekli durumda ise harflerden- yararlanarak metne açıklama notu düşmek.
3. Doğru ibareyi tercih ettikten sonra nüshalar arasındaki önemli farkları belirtmek ve bu tercihe götüren sebepleri izah gayesi taşıyan açıklama notu düşmek.
4. Belirtmiş olsun veya olmasın müellifin dayandığı kaynaklara, bizzat araştırdıktan sonra işaret etmek. Bu inceleme, müellifin söz konusu kaynaklardan yararlandığından emin olmamızı sağladığı gibi bunlardan hareketle metinde naklettiği ifadeler için müracaat ettiği mezkûr kaynaklar ve asıllarla diğerleri arasındaki farkları belirlemeye yardımcı olur.

[30] 5. Daha sonraki müelliflerin ilgili kitaptan ıktibas ettiği nakilleri takip ederek bunların geçtiği yerleri belirlemek ve alıntılanan yerlerle muhakkikin tahkik ettiği metin arasındaki farkları ortaya koymak. Bunun gerekçesi, sonradan yapılan bu tarz nakillerin gerçekte ilgili eserin diğer bir nüshasıymış gibi kabul edilmesidir. Tahkik edilen metne karşı gösterilen bu tavır, onun güvenilirliği ve sağlamlığını artıracaktır.

Tahkike dair burada zikrettiğimiz unsurlar, ehil bir muhakkikin son derece önem vermesi gereken hususlardır. Sayılan maddelerin yerine getirilmesi noktasında herhangi bir noksanlık veya ihmalkâr tutum, hiç şüphesiz “ilmî tahkikte” eksikliğe yol açacak ve tahkik ameliyesini mecrasından çıkararak asıl yapısından uzaklaştıracaktır. Söz konusu unsurların herhangi birinde gösterilecek kusur ise çalışmayı “tahkik” olmaktan ziyade “neşir” hüviyetine dönüştürecektir.

Ta’lik işlemi, şu unsurları ihtiva etmelidir:

1. Tahkik edilen eserde bulunan garîb lafızlar ve kullanılan istilahları, metnin telif edildiği dönemdeki manasına göre delâletini ise metnin konusunu göz

önüne alarak şerh etmeye özen göstermek. Çünkü lafızların delâletleri, asırdan asra farklılaştığı gibi ilim dalına göre de değişir.

2. Mübhem şahıs, belde, kitap ve benzeri isimleri tanıtmak. Bu tanıtımın özelliği; metni açıklayan, okuyucunun kolayca yararlanacağı ve araştırmacının faydalanmasına imkan verecek yapıda olmasıdır. Ayrıca bilgili ve tecrübeli olduğu konularda ise muhakkik, araştırmacıyı başvuru-inceleme yükünden kurtarmalıdır.

3. Hadis-i şeriflerin, hadis usûlünde başvuru kural ve kaidelere göre sahihi zayıftan ayıracak şekilde güvenilir kaynaklardan tahrîc edilmesi. Bu yöntem, okuyucunun farkında olmadan zayıf bir hadisle ya da hadisten elde edilen hükümle amel etmesine engel olur.

4. Her ne kadar müellifi yararlanmamış ve elde etmemiş olsa da tahkik edilen metin, kendisinden önce ya da sonra kaleme alınan aynı konudaki diğer çalışmalarla karşılaştırılmalıdır. Çünkü bu işlem, bir bakıma araştırmacıların birçok zorluğu aşmasını sağlayacağı gibi bir taraftan ilgilendikleri konuyla alakalı benzer metinlerin ilgili yerlerine başvuru noktasında da araştırmalarına destek olacaktır.

5. Metin tenkidi yapmak, yazarının düşmüş olabileceği hataları açıklamak, bu hataları gideren ve aksini deliliyle ispat edip ta'lik düşen kimsenin kanaatinin doğru olduğunu açıklamak.

[31] Şimdiye kadar temas ettiğimiz hususlardan açıkça anlaşılacağı üzere metne açıklama notu (ta'lik) düşmenin, bu metnin hareke/harfle zabtı (zabtu'n-nas) ya da tahkikiyle hiçbir alakası yoktur. Dolayısıyla bir muhakkik, tahkikiyle uğraştığı metnin durumuna göre ta'likle ilgili burada ifade edilen maddelerden herhangi birisini belki de hiçbirini dikkate almayabilir. Tahkik ve ta'lik farkını kavrayabilirsek kültür mirası olan yazmaların tahkik, ta'lik ve neşriyle ilgilenen ilim adamlarına çalışmalarına uygun isimler vermelerini salık verebiliriz. Bu alanla meşgul bir kişi çalışmasında yazmanın nüshaları, basımı ve kendisinden istinsah edilen aslıyla karşılaştırmakla yetinirse “*neşretti (neşerahu)*” denir. Muhakkik, az önce zikrettiğimiz tahkik şartlarına riayet ederse “*tahkik etti (hakkakahu)*”, tahkik faaliyetine *ta'lik* konusunda değindiğimiz hususları da eklerse “*tahkik etti ve ta'lik yazdı (hakkakahu ve alleka aleyhi)*” denir. Her hâlükârda *tahkik*, muhakkikin ulaşması ve gayretinin çoğunu sarfetmesi gereken bir gaye olmaya devam eder. *Ta'lik* ise oldukça önemli bir ameliye olmakla birlikte ehemmiyeti bakımından metnin hareke/harfle kayıtlanması ve zabtını hedefleyen hakkı verilmiş ilmî bir tahkikten sonra gelmektedir.

Son Söz [ve ba'dü]

Kuşkusuz metne açıklama notu (ta'lik) düşmek; tarihî, edebî ve ilmî bir sorumluluktur. Bu sebeple bir muhakkik, herbir kelime ve cümlenin durumu ve ilmî kıymetinin hakkını verecek şekilde açıklamalar yapmalı dipnotları ise metnin konusu, tashihi ve incelikleriyle alakası olmayan şeylerle doldurup malumatfuruşluk yapacağı bölüm haline getirmemelidir. Bununla birlikte o, tashih etmek veya açıklama yapmak ya da istidrakte ve yapıcı tenkidde bulunmak üzere kaleme aldığı ta'likâtının her zaman kapsamlı, faydalı ve özet olmasına gayret göstermelidir. Aynı zamanda bu ta'likler, ele aldığı meselenin hakkını veren ve anlaşılmasına katkı sağlayan bir yapı arz etmelidir.

İşin doğrusu tahkik edenin şahsiyeti, bilimsel yöneme ne derece bağlı olduğu, ilim adamı ve araştırmacı meslektaşlarına karşı nezaketini gösteren ta'liklerin, yukarıda değindiğimiz bütün bu hususlardan sonra aslında muhakkikin ilmî seviyesi hakkında izlenim sunduğu anlaşılacaktır.

Kaynakça

- Ateş, Ahmet. "Metin Tenkidi Hakkında". *Türkiyat Mecmuası* 7-8 (1942), 253-267.
- Gacek, Adam. Arapça Elyazmaları İçin Rehber. çev. Ali Benli-M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- İbn Hacer el-Askalanî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali. *Tebisürü'l-müntebih bi-tahrîri'l-müştebih*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr-Ali Muhammed el-Bîcâvî. 4 Cilt. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısrıyetü'l-Âmme, 1967.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân*. nşr. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd*, thk. Şuayb el-Arnâût-Abdulkadir el-Arnâût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979).
- İbnü'l-Furât, Nâsirüddîn. *Tarih*. thk. Hasen Muhammed Şemmâ'. Basra: Dâru't-Tibâati'l-Hadîse, 1967.
- İbnü's-Sâbûnî, Cemâlüddîn Muhammed b. Ali. *Tekmiletü İkmâlî'l-İkmâl*. thk. Mustafa Cevâd. Bağdat: el-Mecmau'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1957.
- el-İsfahânî, İmâdüddîn. *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr*. nşr. Şükrî Faysal. Dimaşk: Matbaatü'l-Hâşimiyye, 1955-1968.
- Müneccid, Salâhüddîn. "Arapça Yazmaların Neşir Kâideleri", çev. Mehmed Hatiboğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1966), 245-262.
- Marûf, Beşşâr Avvâd. *Fî tahkiki'n-nas: Enzârun tatbikiyye nakdiyye fî menahici tahkiki'l-mahtutati'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2004.
- Marûf, Beşşâr Avvâd. *Enzâr fî menâhici tahkiki'l-mahtutati'l-arabiyye*. London: Müessesetü'r-Furkan li't-türâsi'l-İslâmî, 2016.
- Marûf, Beşşâr Avvâd. *Zabtu'n-nas ve't-ta'liku aleyh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.
- Marûf, Beşşâr Avvâd. *Tahkik beyne zabti'n-nas ve't-ta'lik aleyh*. London: Müessesetü'l-Furkan li't-türâsi'l-İslâmî, 2015/1436.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

- el-Münzirî. Ebû Muhammed Zekiyyüddin, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 4 Cilt. Necef: Matbaatü'l-Âdâb, 1968-1971.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Hellmut Ritter (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1931)
- Sem'ânî Abdülkerîm b. Muhammed. *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr*. nşr. Münîre Nâcî Sâlim (Bağdad: 1395/1975).
- Silefî. *Mu'cemü's-sefer*. thk. Behîce Bâkır, el-Hasenî. Bağdat: Vizâretü's-Sekâfe, 1978.
- Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*. Ankara: İSAM Yayınları, 2018.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ehli'l-mie fesâiden*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Bağdat: Mecelletü'l-Mevrid 2/4 (1393/1973), 107-142.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fi haberi men ğaber*. thk. Selâhaddîn el-Müneccid. 5 Cilt. Kuveyt: Dâiratü'l-Matbûât ve'n-Neşr, 1960.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Muhtasarü'l-muhtâc ileyh min târihi'l-Hâfiz İbn Dübeys*. thk. Mustafa Cevâd. Bağdat: Matbaatü'l-Maârif, 1371-1397.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Müştebih fi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1962.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3008. 1a-266b.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3009. 493 vr.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3012. 269 vr.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm*. İstanbul: Topkapı Kütüphanesi, Ahmet III, 2917. 280 vr.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.
The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed
